

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедри історії України

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

на тему: **«Діяльність чорносотенних організацій на території
України у складі Російської імперії на початку XX ст.»**

**«Activities of black-hundred organizations on the territory of Ukraine
as part of the Russian Empire in early XX century»**

Виконав: студент денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Волянський Богдан Андрійович

Керівник : д.і.н., доц. Вінцковський Т. С. _____

Рецензент: д.і.н., проф. Дьомін О. Б.

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ __ від _____ 2022 р.

Захищено на засіданні ЕК №_1_
Протокол №__ від _____ 2022р.
Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

(прізвище, ініціали)

_____ (підпис)

_____ (прізвище, ініціали)

Одеса 2022

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Зародження чорносотенного руху на теренах Російської імперії.....	8
Розділ 2. Діяльність ультраконсервативних організацій на території України в період революції 1905-1907 років.....	22
Розділ 3. Діяльність організацій «чорної сотні» в Україні в період 1908-1914рр.....	38
Висновки.....	52
Список джерел та літератури.....	54

Вступ

Вивчення теми діяльності чорносотенних організацій в Україні має не лише наукову ціль, а й соціально-політичну, оскільки в наш час, коли в Україні триває війна зі східним сусідом, ми поневолі вимушені звернутися до минулого задля аналізу причин та витоків сучасної проблеми задля того, щоб зроблені нами висновки допомогли нам в майбутньому попередити трагедію сучасності.

Також велику роль в актуалізації дослідження теми чорносотенних рухів зіграли події на Сході України, україно-російські відносини останніх років, і, в решті-решт, війна з росією. Усі вище згадані фактори вплинули на розвиток дослідження чорносотенних рухів як складової частини внутрішньої політики Російської імперії першої половини ХХ ст.

Що стосується наукової актуальності роботи, то, на наш погляд, вона полягає у вивченні особливості формування не тільки чорносотенних організацій, а й у дослідженні розвитку праворадикальних організацій світу і росії зокрема.

Мета роботи. Метою нашої роботи є дослідження діяльності чорносотенних організацій в Україні на початку ХХ ст.

Завдання. У зв'язку з зазначеною метою, у дослідженні вирішуються наступні завдання:

- 1) Дослідити витоки чорносотенного руху на теренах Російської імперії.
- 2) Показати шлях розвитку чорносотенних організацій в Україні на початку ХХ ст.

Об'єктом дослідження є політичні організації України на початку ХХ століття.

Предметом нашого дослідження є діяльність чорносотенних організацій в Україні.

Хронологічні рамки дослідження визначені 1901-1914 роками, оскільки, саме на цей час припадає пік діяльності чорносотенних організацій.

Територіальними рамками дослідження є територія України у складі Російської імперії, адже саме на території імперії в той час активно діяли та розвивалися чорносотенні організації.

У дипломній роботі були використані джерела, що були розділені нами на документи та пресу. До документів належать звіт сенаторів Е.Ф. Турау та А.М. Кузьмінського[1] стосовно одеських погромів 1905 року, що був виданий у 1907 році. Це джерело дає нам змогу краще прояснити собі обставини, при яких відбувся єврейський погром в Одесі. На наш погляд, даний набір слідчих актів є незалежним джерелом, у котрому дуже прискіпливо подається розслідування єврейських погромів в Російській імперії.

Збірки документів[5],[6] в котрих, зокрема подаються партійні документи монархічних організацій, переписки їх членів, що дає нам змогу краще дослідити політичні процеси зсередини чорносотенних організацій. Завдяки цим збіркам, у нас є можливість повністю проаналізувати діяльність СРН як в Україні, та і в Російській імперії загалом, спираючись на матеріали допитів колишніх членів СРН, указів міністерств Російської імперії та провінціальних органів влади, переписок між членами організації.

Документи російського революціонера І.П. Ладжнікова[2], у котрих ми знаходимо розслідування погромів в Російській імперії, зокрема в Одесі. У дану збірку увійшли розслідування єврейських, котрі проводилися імперськими слідчими комісіями. Данні документи були викрадені І.П. Ладжніковим та перевезенні у Німеччину.

«Союз русского народа по материалам чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства»[4] – збірка документів найбільшої чорносотенної організації Російської імперії(СРН), що діяла і на теренах України. У даній збірці подаються програмні документи СРН, переписки їх

членів. Також у ній є документи розслідування кримінальної діяльності членів Союзу.

Також у роботі використовувалася преса, зокрема журнал «Деятельность обществ//Мирный труд», а саме №4 від 1902[7]. Це джерело дає нам змогу детальніше ознайомитися з чорносотенною організацією «Русское собрание», що була найпершою промонархічною організацією ХХ століття в Російській імперії. Дане джерело є незалежним історико-філософським оглядом усіх організацій Російської імперії. В даному випадку «Русского собрания».

Підібрана наукова література високу наукову цінність для розкриття тематики нашої дипломної роботи. Так, наприклад, праця О.А. Бачинської «Історія Одеси і Одещини(кінець XVIII ст. – 1914 р.): історико-краєзнавчий нарис»[11] дає нам змогу докладніше дізнатися про ситуацію у місті як на передодні революції 1905 року, так і після цієї події. Таким чином, дана робота є узагальнюючою для нашої теми.

Подібною до вище названої праці, є монографії І.Ф.Кураса та Ю.І. Шаповала «Політична історія України. ХХ століття»[13] та Н. Полонська-Василенко «Історія України 1900 – 1923рр.»[16]. Перша дає нам змогу, у рамках нашого дослідження, побачити витоки та еволюції монархічних ідей Російської імперії, автори акцентують увагу саме на філософське підґрунтя «чорної сотні». Друга робота аналізує, в першу чергу, соціально-економічне становище українських земель на той час. Її недоліком є трактування історичних процесів через призму марксизму, що призводить подекуди до примітивного та однобокого погляду на події у Російській імперії на початку ХХ ст., зводячи все до економічного чинника.

Праці І.В. Омелянчука «Черносотенное движение в Российской империи (1901-1914)»[26] та «Черносотенное движение на территории Украины(1904-1914гг)»[27] є фундаментом нашої роботи. Автор дуже прискіпливо, при цьому зберігаючи повний нейтралітет по відношенню до чорносотенців та їх

супротивників, надає детальну інформацію про розвиток та функціонування чорносотенних структур на початку ХХ ст.

Подібною є праця «За віру, царя і кобзаря»[19] українських дослідників Федевичів, котрі дуже детально описали вплив чорносотенних організацій на український національний рух, а також їх діяльність на території підросійської України. Автори, в першу чергу, аналізували діяльність західноукраїнських відділів СРН.

І ще однією важливою працею для нас є робота О. Реєнта та О. Сердюка «Чорносотенний рух у Російській імперії на початку ХХ ст. та у часи Першої світової війни і Україна»[17]. У цій роботі дослідники проводять детальний аналіз діяльності чорносотенних організацій Російської імперії, аналізуючи при цьому і витоки появи чорносотенного руху як такого.

Важливою для нашої роботи є праця дослідників О.Доніка, Б.Опрі та О.Федькова «Політичні партії та селянство в українських губерніях Російської імперії наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст.»[14]. У данній статті дослідники проаналізували соціально-економічне становище українського селянства, зокрема і на початку ХХ ст., а також не оминули продемонструвати вплив на нього різноманітних політичних угруповань, зокрема і чорносотенних.

Уся інша література[12], [15], [18], [20], [21], [22], [23], [24], [25], [28], [29], [30], [31], [33], [34], [35], [36], [37], [38] є для нас другорядною, оскільки лише доповнює в деталях вище описані нами праці.

Структура курсової роботи влаштована наступним чином: у першому розділі курсової ми розглядаємо зародження чорносотенного руху на теренах Російської імперії та найбільші чорносотенні організації. Це зроблено для того, аби мати загальне розуміння особливостей становлення та розвитку «чорної сотні» в імперії.

У другому розділі ми досліджуємо діяльність чорносотенних організацій в Україні за період революції 1905-1907 років. Ми вирішили присвятити другий розділ цьому питанню, адже саме на цей час припадає пік діяльності

чорносотенних організацій. Це пов'язано з їх антиреволюційною та продержавною політичною орієнтацією. Саме у 1905-1907 роки уряд активно підтримував ці організації та закривав очі на їх злочини, використовуючи їх для боротьби з революціонерами.

У третьому розділі ми досліджуємо діяльність чорної сотні в Україні в період 1908-1914 рр. Так було вирішено тому, що на ці роки припадає поступовий занепад чорносотенного руху. Це пов'язано з тим, що по-перше, влада вже не вбачала в чорносотенцях якоїсь потреби, а по-друге, з постійними інтригами та розкраданням грошей в самих організаціях, а також неможливістю останніх пристосуватися до умов Третьочервневої монархії. Дослідження цього періоду дуже важливо для розуміння причин та наслідків занепаду чорносотенного руху в імперії.

Отже, структура роботи чітко відповідає змісту теми та завданням, що були поставлені на початку виконання нашої наукової праці.

Розділ 1. Зародження чорносотенного руху на теренах Російської імперії

Початок ХХ століття для Російської імперії, у склад якої входила територія сучасної України, був насичений революційними подіями. Не обійшла така участь і Україну. Саме у неспокійні період 1901-1914 рр. вона стає полем бою між двома умовними ідеологіями – соціально-революційним (анархісти, соціал-демократи, соціалісти, комуністи і т.п.) та прибічниками монархії, у тому числі чорносотенцями. Якщо революційний напрямок в історичній науці детально розібраний як закордонними науковцями, так і вітчизняними, то консервативний не користується такою популярністю серед них. На мій погляд тут є декілька причин: по-перше, чорносотенний рух є дуже неоднозначним з політико-історичного ракурсу, а тому у його вивченні, особливо на Заході має місце упередженість[21], або ряд наукових справ радянської історіографії, що носили марксистсько-ленінський відбиток [26, с.5]; по-друге, враховуючи обставини, що склалися на території Російської імперії, велика кількість документів чорносотенців були знищені представниками революційних рухів, враховуючи це, можна сказати, що великий пласт документації було втрачено і тому процес вивчення монархічного руху на території Російської імперії, у тому числі на території України, значно ускладнився. Не дивлячись на вище перераховані обставини, загальна інформація про чорносотенний рух, наявна у відкритому доступі, і тому можна зробити певні дослідження для констатації або узагальнення певних положень стосовно нього.

У Російській імперії зародження прототипу чорносотенного руху відбулося після вбивства народовольцями царя Олександра II у 1881 році, коли під впливом імперської аристократії та вищих чиновників була створена таємна організація «Священна дружина»[17,с.9]. На думку дослідників О. Реєнта та О. Сердюка, Священна дружина була суворо законспірованою організацією, де кожний її член мусив організувати нову п'ятірку людей та знати тільки їх.

Організація будувалася за принципом середньовічного таємного ордену. Головною ціллю діяльності організації була безкомпромісна боротьба з ворогами монархії усіма можливими засобами. До організаторів та керівників Священної дружини належали, переважно, представники імперського дворянства, що були наближені до імператора Олександра III, зокрема граф І. І. Воронцов-Дашков, граф П. П. Шувалов, генерал-ад'ютант Вітгенштайн, князь А. П. Щербатов та майбутній прем'єр Російської імперії – С. Ю. Вітте[17, с.9-10].

Організація відкрилася у Петербурзі та Москві 12 березня 1881 року. Пізніше її філіали були відкриті у таких містах Російської імперії, як Київ, Харків, Нижній Новгород та ін. Священна дружина мала таку структуру управління: керівним органом в організації була Рада перших старших членів, їй підпорядковувалися центральний, організаційний та виконавчий комітети. У центральному комітеті було створено допоміжний орган, що займався охороною монаршої сім'ї[17, с.10].

Україні приділялася значна увага з боку членів Священної дружини. Центром діяльності організації в Україні став Київ. Практично вся увага членів київського відділу приділялася регіонам Південної України, де концентрувалася значна частина революційного контингенту.

Маючи велику фінансову підтримку з боку правлячого уряду, Священна дружина мала у своєму віданні три газети, зокрема «Вольное слово», «Правда» і «Московский телеграф». Перші дві газети видавалися в еміграції, а остання в Росії. Газета «Вольное слово» за задумкою членів організації мала критикувати народовольчий рух з поміркованих позицій, газета «Правда» подавала програми народовольців у гіперболізованому та спотвореному вигляді. Використовуючи вище названі пропагандистські прийоми, члени Священної дружини розраховували тим самим дискредитувати діяльність народовольців і створити розкол у їх таборі в еміграції, однак, за твердженням О.Рєєнта та

О.Сердюка , це не дало очікуваного результату. Згодом, у 1883 році в організації відбувся розкол і вона була розформована [17, с.10-11].

Ідеологічно чорна сотня базувалася на ідеях та працях чотирьох філософів, котрі були ідеологами російського монархізму(К. М. Леонтьєв, Л. А. Тіхоміров, Н.Я. Данилевський та В.С. Соловйов)[13,с.98-99].К.Леонтьєв та Я. Данилевський вважали, що ідеальна монархічна держава повинна мати сильний та деспотичний владний апарат. Церква і самодержець, за К. Леонтьєвим, є консолідуючою силою для Росії, що забезпечує для останньої стабільність та порядок[13, с.98-99]. Л.А. Тіхоміров вважав монархію найкращою формою правління для Росії. За Л.А. Тіхоміровим цар є носієм вищого державного суверенітету та уособлює в собі як владу виконавчу так і владу судову. Водночас, на відміну від демократичних форм правління(особливо парламентсько-представницької демократії), де, як вважав він, влада перебуває у стані політичної нестабільності та перманентної конкуренції поміж різних парламентських партій, де парламентарії постійно змагаються за владу та переслідують не інтереси народу, котрий їх обрав, а інтереси своїх партій[34], монархія є тою формою правління, котра забезпечує гармонічний синтез нації та самодержця, котрий уособлює традиції та закони народу, котрим керує. Водночас Л.А. Тіхоміров вважав, що саме монархічна форма правління здатна об'єднати російський народ у всьому його різноманітті, бо інакше він приречений жити у стані перманентної анархії, а на території Російської імперії запанують інші етноси[13, с.98-99].

В.С. Соловйов розробив концепцію ідеальної теократичної держави, що спиралася би на християнську етику, водночас він відкидав принципи деспотизму східних теократій та індивідуалізм Західних держав. На чолі держави, за Соловйовим, повинна стояти церква та цар, що є головою останньої. Володимир Соловйов вважав, що влада Божа є владою універсальною, а отже вищою за національну[13, с.98-99]. Таким чином,

філософські вчення цих чотирьох діячів створили ідеологічне підґрунтя для формування чорносотенного руху.

Окрім цього, самі діячі монархічного руху зробили великий внесок у його ідеологічний розвиток. Наприклад, особисте відношення до єврейського питання з боку діячів «чорної сотні» можна простежити на прикладі промов одного з найвідоміших консервативних діячів того часу – Олексія Семеновича Шмакова, одного з керівників Російської монархічної партії та громадського позивача по справі Бейліса. У своїх промовах, ототожнюючи Росію з Давнім Римом, а Британію – з Карфагеном, він обвинувачував євреїв у споконвічній ненависті до європейських народів, котрі, на його думку, як тисячу років тому за допомогою Карфагену намагалися знищити Рим, так і у його час, за допомогою Великобританії та великого капіталу, намагалися знищити Російську імперію [37, с. 3 – 19].

Там же О.С. Шмаков називав євреїв внутрішніми ворогами, котрі революційним шляхом, з одного боку та фінансовим з іншого, намагаються добитися правової емансипації шляхом повалення державного патріархального ладу імперії[37, с. 3 – 19].

Окрім О.С. Шмакова до єврейського питання у своїй риториці звертався «Білий лицар монархії» В.В. Шульгін. У своєму есе «Столыпин и евреи» він розмірковує над темою ролі євреїв у революції 1905 року та ролі Столипіна в управлінні державою, приходячи до висновків, що євреї, як значуща частина революційно налаштованого контингенту як серед інтелігенції, так і серед пролетарів, розглядала революцію в першу чергу як засіб вирішення своєї національної проблеми, при цьому В.В. Шульгін зазначає, що фігура прем'єра П.А. Столипіна могла б у майбутньому задовільнити практично усі верстви населення імперії, і в тому числі і євреїв, об'єднавши усіх громадян під однією конституцією, що декларувала б їм рівні права[38].

Історик В.М. Острецов вважав, що антиєврейські та антиліберальні погляди серед прихильників чорносотенного ладу пояснюються тим, що

єврейська спільнота(що революціонери, що інтелігенція), а також російська ліберальна інтелігенція, не враховуючи настрої та думки консерваторів та простих православних людей, намагалися радикально-революційним шляхом змінити суспільний лад у Російській імперії, знищивши вщент традиційні інститути – церкву, монаршу владу, патріархальну сім'ю. Ліва інтелігенція та ліберали, за словами В.М. Острєцова, гордовито дивилась на adeptів монархії, називаючи останніх реакціонерами та «чорносотенцями» [28, с.6].

За твердженням українського історика М. Сенченко, котрий посилається на відому англійську дослідницю Н. Вебстер, триєдина уваровська формула чорної сотні (міністр народної освіти С. С. Уваров при Миколі I) «Православ'я. Самодержавство. Народність» була протиставлена масонській формулі «Воля. Рівність. Братерство». Походження останнього, за твердженням М. Сенченко, дослідниця вбачала в таємних братствах. Неста Вебстер стверджувала, що словосполучення гасла Французької революції були поширення у масонських ложах Великого Сходу («Воля» та «Рівність»), гасло «Братерство», котре доповнило революційний девіз, за словами останньої, вело своє походження з таємного братства мартіністів, що було засновано португальським євреєм Мартінесом Пасхалісом, котрий у своїх поглядах об'єднував елементи іудейського віровчення, християнства та деякі філософські вчення Древньої Греції та Сходу[18].

Як стверджує В.М. Острєцов, чорносотенні організації утворювалися з однієї сторони, як реакція на революційний рух та тероризм, що його часто супроводжував, з боку як простого люду так дворян з буржуа, а з іншої сторони, як спроба уряду та міністрів руками «посередників» знищити загрозу імперському ладу[28, с. 5-8].

Загалом виділяють такі основні чорносотенні/монархічні організації в Російській імперії, що активно діяли за період 1900-1914 рр.: «Русское собрание», «Союз русских людей», Російська монархічна партія, «Союз

русского народа», «Русский народный союз имени Михаила Архангела», Усеросійський національний союз.

Русское собрание

Початок чорносотенному руху було покладено в жовтні 1900 р., в місті Санкт-Петербург, коли рядом представників чиновництва, дворянства, інтелігенції Російської імперії було організована культурно-просвітницька організація на націоналістичних початках[26, с. 9]. Основною метою «Русского собрания» була протидія, набираючим у той час серед представників інтелектуальної та фінансової еліти Російської імперії, ліберально-демократичним ідеям, що на думку засновників організації, підривали традиційні установи російського суспільства. Відкриття «Русского собрания» відбулося 26 січня 1901 р. З самого початку існування організації до її складу входила група письменників та публіцистів, серед них нащадок українського літописця літератор В.Л. Величко, правнук декабриста князь М.В. Волконський, син відомого автора «Писем из деревни» Н.А. Енгельгарта. Відомий російський митець та філософ Н. К. Рерих подарував одну зі своїх картин для салону «Русского собрания». Головою цієї організації був обраний князь Д.П. Голіцин (Муравлін). Усього засновників організації нараховувалось 120 чоловік[28, с.7].

Завдання, які бралися за основу засновниками «Русского собрания», полягали в: дослідженні традиційного укладу слов'ян, в дослідженні руської та загальнослов'янської словесності, та побуту слов'ян. Для досягнення вище названих цілей, учасники «Русского собрания» планували організовувати засідання, вечори музики та вистави та тому подібні культурні заходи. З вище вказаних обставин випливає те, що на початковому етапі своєї діяльності члени

організації не планували займатися політичною діяльністю, зосереджуючись на культурно-просвітницькій роботі. В «Русском собрании» існувала градація членів: дійсні, співробітники та змагателі, котрі користувалися відповідно різними правами. Існували також довічні та почесні члени[26, с. 10].

За інформацією, що була подана у журналі «Мирный труд», за один рік свого існування «Русское собрание» вже нараховувало приблизно 1000 членів, у числі котрих була велика кількість членів Державної Ради Російської імперії, директорів департаментів, членів Судової палати та окружного суду, очільники відділень, військових генералів, письменників, акторів і т.п.[7, с.198]

Отже, можна стверджувати, що члени «Русского собрания» були переважно представниками військової еліти Російської імперії, заможної буржуазії, інтелігенції і т.п. Однією з причин занепаду партії можна, на мій погляд, її виключну елітарність. Саме ця обставина пояснює, наприклад невелику кількість членів організації, а з цього виходить, що вона не стала масовою.

Граф Н.А. Апраксін на цей рахунок писав наступне: «Нас мало тому, що «Русское собрание» складається з освічених росіян з російськими переконаннями, а таких взагалі в Росії мало». Дійсно, після виникнення в період 1905-1907 рр. великої кількості чорносотенних організацій, «Русское собрание», зосередивши у своїх рядах інтелектуальну еліту промонархічно налаштованих громадян, зберегла за собою роль ідеологічного лідера в середі правих Російської імперії. З цього приводу, вище згаданий Н.А. Апраксін писав: «... мислчий організм складається з корпусу та мозку, та... «Русское собрание» з його відділами – це мозок монархічних організацій»[26, с. 24].

Через відсутність політичної масовості та внутрішньо політичні конфлікти у самій партії, «Русское собрание» більше не було в змозі грати роль ідеологічного та політичного лідера серед промонархічних організацій. У звіті організації за 1914 рік відмічено, що участь організації в політичній боротьбі негативним чином вплинуло на внутрішні процеси в самій партії[25, с.28].

Відійшовши від намічених цілей, а саме від культурно-просвітницької діяльності, «Русское собрание» було втягнуто у політичну боротьбу, що призвело до внутрішнього розколу в самій партії на прихильників реформ державної системи Російській імперії(лідери В.М. Пурішкевич та Н.Е. Марков 2-й), що спиралися на інтереси поміщицького прошарку суспільства, представники якого примирилися зі змінами в політичній системі Російської імперії та прихильників абсолютного самодержавства(лідер Б.В. Нікольський), що орієнтувалися на патріархально налаштовані верстви імперського суспільства: селянства, міщанства, духовенства та робітників. Таким чином, можна стверджувати, що «Русское собрание» не змогло витримати випробування на ідеологічну міцність, що було недоліком ще ряду правих партій в той час, і врешті-решт, опинилося на маргінесі політичного життя Російської імперії.

Союз русских людей

З розвитком першої революції в Російській імперії почалося об'єднання монархічних сил. Після консолідації консервативно налаштованої інтелігенції, представником яких було «Русское собрание», почалося об'єднання дворянства. Ініціаторами створення організації стали брати Петро та Павло Шереметєви, котрі, в свою чергу, були організаторами «Кружка московских дворян». Учасниками останнього в квітні 1905 року було створено «Союз русских людей» [26, с.29].

У Виконавчу Раду Союзу увійшли такі політичні діячі: Ю.Арсеньєв, П. Базилевський, Н. Бакунін, кн. Вл. Волконський, професор Ів. Тарасов, П.Тучков, С.Ф. Шарапов та громадянин Павло Шереметєв. В листопаді 1905 року, головою СРЛ було обрано князя А.Г. Щербатов. У цей період союз нараховував у своїх рядах приблизно 2-5 тис. членів[5, с.576]. В подальшому

з'являлося близько 20 самостійних союзів, найбільш великі з яких знаходилися в Катеринославі, Києві, Одесі, Тамбові та Шує[36, с.576].

Фінансову складову діяльності СРЛ можна простежити на прикладі Тамбовської організації Союзу. За словами її керівників, основними засобами фінансування СРЛ слугували добровільні пожертви його членів. При цьому , одним з діячів організації було створено «Мининскую кружку» для зібрання добровільних пожертв на кожному зібранні[26, с. 35].

Розміщення багатьох відділів СРЛ в селах та невеликих містах, а також соціальний склад їх керівників демонструє те, що Союз змінив свій вузькостановий дворянський характер. Тим не менше, СРЛ не зміг стати масовою організацією, так як на начальному своєму етапі існування таку ціль не переслідував. В подальшому, цю нішу займе СРН[26, с.37-38].

Російська монархічна партія

У 1905 році було створено Російську монархічну партію. Центром її формування були «Московские ведомости», газета, що була флагманом консервативної періодики того часу. Приводом для створення організації став указ від 18 лютого 1905 року, що підтверджував непорушність самодержавної влади, сама ж партія була заснована 24 квітня 1905 року. Лідером партії став редактор-видавець «Московских ведомостей» В.А. Грінгмут. Співорганізаторами Російської монархічної партії були князь Дмитро Миколайович Долгоруков, барон Григорій Григорович Розен та дворянин Леонід Володимирович Геніка[26, с.38].

Програма організації носила консервативний характер, акцентуючи увагу на негативний вплив революційно налаштованих партій на реформи в Російській імперії.

Причиною занепаду організації стало, за словами її останнього голови С.А. Кельцева , те, що в останні роки керівництво РМП використовувало

фінанси організації виключно у власних цілях, задовольняючи свої матеріальні потреби[26, с.45].

Союз русского народа

Після царського маніфесту 17 жовтня 1905 року політичні партії отримали право на легальне існування. Керівники правих рухів розуміли, що із-за специфіки діючих на той час монархічних організацій («Русское собрание», СРЛ, РМП), останні не являються масовими, а отже і не можуть охопити широкі верстви населення. З цього постало питання про створення масової правої партії, яка б змогла об'єднати усі верстви населення під проводом захисту монархічного ладу та традиційних цінностей, що були між собою взаємопов'язані та викликали почуття ненависті з боку лівих сил.

За вище вказаних обставин було створено 8 листопада 1905 року організацію «Союз Русского народа»(СРН), яка стала наймасовішою чорносотенною організацією в монархічному таборі[26, с.46].

В уставі СРН ставилося за ціль розвиток національного самосвідомості та об'єднання людей всіх прошарків суспільства навколо самодержавства та православ'я; боротьба з анти-державницькими рухами в Російській імперії. Союз спонсорував будівництво шкіл, церков, лікарень, притулків.

На мій погляд, враховуючи вище названі факти, можна стверджувати, що Союз у найкращі свої часи був більше, ніж просто політична партія. Він нагадував велику православну громаду в Російській імперії, що базувалася на принципах солідаризму та націоналізму. Про останнє кажуть правила вступу в СРН. Так до організації не при яких умовах не міг вступити етнічний єврей. Представники неслов'янських етносів могли стати членами СРН, якщо вони мали досягнення перед самодержавною владою та за умови рішення Головної Ради Союзу[26, с.47].

Остання знаходилася в Санкт-Петербурзі і була головним керівним органом СРН. Вона складалася з 12 членів і 18 кандидатів, що обиралися на три роки. Голова Союзу та двоє його заступників обиралися членами Головної Ради.

СРН прийшов в занепад по тим же причинам, що і його попередники: постійна боротьба за владу серед керівного складу Союзу, зловживання грошовими ресурсами на місцях(використання на особисту користь), постійні інтриги, врешті-решт розкол організації на конфліктуючі між собою партії

Русский народный союз имени Михаила Архангела

У 1907 році у СРН стався конфлікт, у ході котрого відбувся розкол в самій організації. Протоіерей І.І. Восторгов звинуватив голову Союзу А.І. Дубровіна в марнотратстві 13 000 рублів. Той, в свою чергу, звинуватив в цьому свого заступника В.М. Пурішкевича. Останній подав заяву про вихід з організації, вважаючи за непотрібне будь-які роз'яснення з цього приводу[26, с.101].

Покинувши СРН, В.М. Пурішкевич у 1908 році заснував свою організацію, котра отримала назву Русский народный союз имени Михаила Архангела (СМА). На думку В.В. Шульгіна, справжньою причиною організації Союзу полягала в конфлікті між Пурішкевичем та Дубровіним. Після ряду скандалів з останнім, Пурішкевич захотів створити свою організацію[26, с.101].

Головна відмінність СМА від СРН полягала в тому, що перший акцентував свою діяльність саме на політиці, а СРН – на вуличних маніфестаціях, котрі на той момент вже втратили актуальність. В.М. Пурішкевич розумів, що при умовах Третьочервневої монархії, керівництво

Російської імперії покладається на політичні сили, що будуть спроможні протистояти опозиції в Думі.

На відміну від СРН, Союз Михаїла Архангела не виступав проти парламентської системи та не мав бойових дружин(за виключення Одеського відділу, в котрий перейшов одеський відділ СРН). Взагалі, СМА справляв враження реформованого СРН, котрий акцентував свою діяльність на роботу в парламенті. Політична програма СМА, за виключенням вище перерахованих нюансів, була ідентичною програмі СРН[26, с.102].

Будучи організацією суто політичною і відійшовши від патріархальних основ Союзу Русского народа, СМА втратив свою масовість та свій основний контингент, на який свого часу опирався СРН. Втративши вплив на народні маси, СМА не зміг досягнути поставлених цілей в парламенті, де так було необхідно останнє.

Всеросійський національний союз

Всеросійський національний союз, як всеросійська партія російських націоналістів, виник в результаті організаційно-ідейного зближення та об'єднання декількох політичних угруповань в 1910 році.

Організаційно-ідейними попередниками ВНС були монархічні організації, що виникли в період 1905-1907 рр. в столиці Російської імперії, а також в деяких регіональних центрах[20, с. 30].

На виборах в III Державну думу майбутні лідери ВНС йшли єдиним «антиреволюційним» блоком, але вже через декілька днів після початку думських засідань поміж помірковано правими та ультраправими відбувся розкол. Частина, що позиціонувала себе, як помірковано правих, організувалася в «фракцію умеренно-правых (ФУП)» на чолі з В.А. Бобринським. Загалом,

дана фракція підтримувала уряд Столипіна та блокувалася з фракцією октябристів [20, с.30-31].

У 1908 р. в Петербурзі було засновано Всеросійський національний союз. Головою новоорганізованої партії став таємний радник С.В. Рухлов. За головну мету Союз ставив собі підтримку господарювання російського народу на всій території Російської імперії, консолідації російського народу навколо церкви та самодержавства, «устройство русской бытовой самопомощи»(солідарність) та розвиток російської культури. Членами ВНС, згідно з уставом організації, могли стати і жінки, і чоловіки, що були частиною російського народу, або асимілювалися в межах його розселення.

В ВНС після смерті П.А. Столипіна виник розкол. Одна частина організації виступала за союз з ультраправою частиною думи і були проти підтримки прем'єр-міністра В.Н. Коковцова. Її керівником був П.Н. Балашев. Позицію останнього підтримували газети «Голос Руси» та «Подольнин». Лідерами іншої частини ВНС були київські націоналісти В.В. Шульгін, А.І. Савенко та В.Я. Демченко. Останні виступали за союз з октябристами та прогресистами та підтримували кандидатуру прем'єра. Їх ідеї виражала газета «Киевлянин»[26, с.119].

Враховуючи вище вказані обставини, можна стверджувати, що ВНС так і не став масовою партією. Однак, із-за того, що в рядах націоналістів було багато освічених людей, котрі мали гарну освіту, вони користувалися повагою з боку інших політичних сил та могли впливати через Думу на деякі політичні процеси в Російській імперії. ВНС була єдиною в Росії політичною партією, думська фракція якої мала тісний зв'язок з партійною організацією[26, с.120].

Отже, досліджуючи історію монархічних організацій, можна зрозуміти причину зародження правого руху в Російській імперії, котра полягала в появі та розповсюдженні національно-визвольних рухів, революційних рухів на теренах імперії із-за погіршення соціально-економічних умов в Російській імперії на початку ХХ століття, а також особливості становлення правого руху

в імперії. Стикаючись з протестними настроями, урядове керівництво вимушено було знаходити точки дотику зі своїми прибічниками, а відтак і створювати альтернативу опозиційним рухам, що були нами зазначені вище. Саме чорна сотня, використовуючи методи терору супроти своїх ідеологічних ворогів; проводячи агітацію серед православного населення, стала допоміжною силою для урядових організацій, в обличчі царської охранки та поліції, в боротьбі з супротивниками влади Романових серед населення Російської імперії, що мали місце на початку ХХ століття.

Розділ 2. Діяльність ультраконсервативних організацій на території України в період революції 1905-1907 років

Період з 1905-1907 рр. на території України та по всіх теренах Російської імперії характеризується підйомом революційних рухів. Саме в цей час відбувається Перша російська революція. Соціальна напруга була пов'язана з довготривалою економічною кризою в імперії, а остання була пов'язана з економічною відсталістю держави. На фоні цього, соціальний-економічний стан селян, робітників починає різко погіршуватись. У суспільстві починають зріти невдоволення, що і стали причиною революції 1905-1907 років. На фоні соціально-економічної кризи в Російській імперії починають розповсюджуватися революційні ідеї комунізму, анархізму, соціалізму[12][22, с. 10]. В багатьох регіонах імперії починають зріти національно-визвольні рухи(Україна не була виключенням) супроти російського панування. Зважаючи на вище перераховані фактори, імперське керівництво почало вживати заходи задля придушення заворушення на своїй території. Вдаючись до репресивних дій супроти незадоволених політикою Романових, керівництво Російської імперії потребувало, окрім царської охоранки та поліції, додаткових сил в придушенні революції. Однією з таких сил стала чорна сотня, котра спиралася у своїй ідеології на великодержавний шовінізм. Разом з цим, промисловий розвиток у регіоні набув великого масштабу. Такі міста України, як Одеса, Миколаїв, Київ, Харків стали одними з головних промислових осередків імперії[16, с.3]. Промисловий розвиток зумовив великий приплив населення центральних територій імперії до регіону, в такі міста, як Херсон, Одеса, Миколаїв, Київ[15, с.28]. В результаті, російське населення почало переважати у деяких містах. За Я.Й. Маликом, в Миколаєві росіян було 56 % від усього населення міста, а українців лише 7,5%; в Одесі – 48% і 3,2%[15, с.28]. До того ж, окрім росіян і українців, у регіоні мешкало багато інших національностей, зокрема євреїв. Територія України входила до смуги осілості, єврейське населення тут, зазвичай, концентрувалося у південних містах[15, с.28]. Як

стверджує Олександр Афанасьєв-Чужбинський, у Херсоні, навіть, відзначалися єврейські релігійні свята[10, с.303]. Велика частина міської дрібної буржуазії, інтелігенції, ремісництва, пролетарів була єврейського походження [10, с.303]. Євреї зазнавали утисків з боку імперського керівництва, серед них було багато невдоволених політичним становищем Російської імперії[10, с.262]. Євреї і росіяни були, як раз основним революційним компонентом на території України на відміну від українців, які в більшості своїй проживали у селах і були більш консервативно налаштовані. Революційні організації анархічного чи соціалістичного зразку, здебільшого, орієнтувалися на російських міських пролетарів або на євреїв[15, с.28 - 29]. З іншої сторони, велика кількість міського та сільського православного населення, вбачаючи в революціонерах загрозу своєму способу життя, ставало на сторону промонархічних сил, зокрема і чорної сотні. Складні національні та релігійні відносини між народами, що населяли Україну, вилилися у чисельні сутички у революційний період 1905-1907 років.

Селянство було найбільшим за своєю чисельністю прошарком населення в Російській імперії, різноманітні політичні партії намагалися розповсюдити свій вплив на нього. Не обійшла політизація й українських селян. Так українські партії, на кшталт УСДРП, намагалися шляхом популяризації соціалістичних ідей зростити серед українського селянства національну самоідентифікацію. Їм на противагу, російські революційні партії на кшталт РСДРП або чорносотенні організації намагалися навернути селян до своїх лав за рахунок своїх, в першу чергу, соціальних програм[14, с.33]. Якщо РСДРП ігнорувало взагалі національне питання, натомість акцентуючи увагу на класових питаннях, то чорносотенці, використовуючи брак національної самоідентифікації у селян Наддніпрянщини, прощтовхували разом з соціальними програмами, ідеї спорідненості українського та російського народів[14, с.33]. Така позиція чорносотенців підтримувалася також і православною церквою, котра мала не аби який вплив на село і була, за

твердженням О. Доніка, Б. Опрі та О. Федькова невід'ємною частиною державного імперського апарату[14, с.34]. Так, у період революції 1905-1907 рр. вона активно підтримувала існуючий лад у Російській імперії, зокрема і різноманітні монархічні рухи, у тому числі і чорносотенні, при цьому нерідко самі священнослужителі становилися очільниками регіональних громад тих чи інших чорносотенних організацій на кшталт СРН[14, с.35].

Дослідники О. Донік, Б. Опря та О. Федьков стверджують, що монархічний устрій здавався селянам достатньо органічним та сприйнятливим. Такий факт дослідники пояснюють тим, що селянство, в переважній більшості, було доволі консервативним прошарком населення. Селянська суспільна організація представляла з себе патріархальну общину, а та в свою чергу як союз патріархальних сімейних господарств, на чолі котрих стояв батько сімейства. Цар же уявлявся селянам, з одного боку, як патріарх над патріархами, а з іншого, після російсько-турецької війни 1877-1878 рр. поширилися чутки у середовищі селян, що царський уряд планує безкоштовно роздавати земельні наділи селянам. Таким чином, серед селян закріпився ще один погляд стосовно монарха, де останній ставав ще і милостивим та справедливим господарем. Із-за вище перерахованих факторів, серед селян закріпилося позитивне ставлення до монарха, хоча при цьому відношення до великих землевласників та аристократії залишалося негативним – їх сприймали як експлуататорів та «буржуїв»[14, с.29-32].

Враховуючи данні вище мною згаданих дослідників стосовно села, можна зробити висновок, що селяни, не дивлячись на своє крихке матеріальне становище, все ж таки, залишалися консервативними людьми, для котрих революційні ідеї починалися та закінчувалися на суто земельному питанні. Всі інші «цінності» революції селянами розсудливо оминалися. Чорносотенці активно використовували це для формування свого електорату.

У період 1905-1907 рр., на вулицях українських міст відбуваються криваві протистояння між прихильниками монархічного традиційного ладу

Російської імперії та його ворогів(в Одесі, переважно, соціал-демократи з лав РСДРП). 10 червня 1905 року, представники Одеського РСДРП організували ряд заворушень, що тривали тиждень[23, с.225-235]. За цей час був спалений одеський порт, було піднято повстання на броненосці «Князь Потьомкін - Таврійський».

Окрім цього, у жовтні 1905 року, в Одесі стався єврейський погром, початком котрого був теракт, спрямований проти похоронної процесії, що була присвячена жертвам революційного терору[25], паралельно з цим відбувся напад ліворадикалів єврейського походження на робітників[2],[1]. В самому же погромі активну участь приймали як представники міського люмпен-пролетаріату, так і прибічники ідей чорної сотні.

У придушенні революційних заворушень приймали участь як представники поліції, так і чорносотенці, котрі неодноразово розганяли студентські мітинги, робітничі страйки і т.п.

Провідну роль серед бойових дружин чорносотенців, що мали і іншу назву – «біла гвардія», грав СРН [26, с.46], Союз почав функціонувати в повну силу вже після подій 1905 року. В Україні знаходилося, практично половина усіх відділів СРН. За твердженням О. Реєнта та О. Сердюка, кількість відділів СРН та союзних йому організацій на території України загалом становила 1451; чисельність членів цих організацій була, приблизно, 197 686[17, с. 76]. У Волинській губернії діяла 1131 організація, усього активних чорносотенців було 99 336. У свою чергу дослідники О. Донік, Б. Опря та О. Федьков приводять схожі данні: в Україні СРН нараховував до кінця 1907 року 195 010 членів, що становило 47,56% від загальноімперського числа adeptів організації[14, с.35-36]. У своїй масі, як зазначають О. Донік, Б. Опря та О. Федьков, вони були хліборобами, але також серед них були присутні дворяни, міщани та робітники[14, с.36].

Для прикладу, тільки в Києві та його області було 15 відділів організації [26, с.26]: Київський губернський відділ(Головна палата СРН) – виконуючий

обов'язки голови священник Федір Сінькевич; Києво-Подільський відділ, голова Т.А. Мілкін; 1-й Залізнодорожній відділ СРН, голова Л.В. Пустинський; 2-й Залізнодорожній відділ СРН, голова К.Д. Щірий – Нікітчук; 1-й Києво-Лук'янівський відділ, голова Л.В. Пустинський; 2-й Києво-Лук'янівський відділ, голова П.А. Нікольський; Звіринецький відділ, голова А.Є. Летньов; Печерський відділ, голова В.І. Белодьоров; Слобідський відділ, голова Є.П. Розуміхіна; Святошинський відділ, голова І.А. Курчинський; а також Володимирський, Кирилівський, Требухівський(у східному передмісті Києва) та Слобідський(Предмістно-Нікольська Слобідка) відділи [27, с.26-27].

У вересні 1907 року голова Києво-Подільського відділу Ф.Я. Пістний вирішив вийти зі складу СРН та заснувати свою організацію – «Киевский Союз Русского Народа». 19 вересня 1907 року голова губернського відділу СРН відправив голові Південно-Західного краю листа, де він просив відмінити реєстрацію нової організації. Пов'язано це було, в першу чергу, з тим, що голова губернського СРН побоювався масового розколу організації[27, с.27]. Не дивлячись на те, що його побажання не були схвалені, у наступному листі до голови краю, він попросив губернатора запропонувати Ф.Я. Пістному ліквідувати свій відділ Союзу та все майно, що належало відділу, передати СРН [27, с. 27].

Таким чином, Києво-Подільський відділ продовжив своє існування – його головою став вже вище згаданий Т.А. Мілкін, а у Києві утворилася ще одна чорносотенна організація – «Киевский Союз Русского Народа». За твердженням І.В. Омелянчука, устами СРН та КСРН практично не відрізнялися один від одного[27, с. 27].

КСРН свої відділи відкривав при наявності 10 членів. За своєю структурою та ієрархією він був подібний своєму «старшому брату» в обличчі СРН. Члени організації поділялися на засновників, почесних, дійсних та змагальників[27, с. 27]. Засновники повинні були пожертвувати не менше 10 рублів у фонд організації, після чого вони звільнялися від подальших зборів,

дійсні члени сплачували не менше 3 рублів, змагальники – 1,5 руб щорічно[27, с. 27]. Як стверджує І.В. Омельянчук, таке збільшення внесків у порівнянні з СРН пов'язано з тим, що КСРН не користувався дотаціями уряду та існував на гроші своїх членів. Для того, щоб вступити в організацію, потрібно було передати письмове прощення та рекомендацію одного з членів організації[27, с.27-28].

КСРН мав 3 відділи – Печерський, Залізнодорожній та Плоско-Подільський. Окрім Ф.Я. Пістного, у число засновників організації увійшли І.І. Кузютін, З.В. Біндалов, П.П. Кусков, Ф.Н. Ясногурський та М.А. Дюбенюк[27, с.28].

У Полтавській області теж діяли відділи СРН. Найбільш впливовим тут був Лубенський відділ. Він також був і губернським відділом. Сама діяльність місцевої організації проходила під патронатом губернатора Муравьйова, котрий не приховував своїх симпатій до чорносотенного руху та заборонив газетам лівого напрямку писати бодай щось про союзників[27, с.38]. Згідно з інформації поліцейського звіту, члени СРН у Полтавській губернії були, здебільшого, людьми неосвіченими та радикальними у своїх поглядах. За часів революційних заворушень(1905-1907рр.), вони активно допомагали поліції, беручи на себе деякі поліцейські функції[27, с.38-39].

У Екатеринославській губернії відділи СРН організовувалися губернськими адміністративними органами, а також жандамеріями та судами [17, с.78]. Так, в місті Олександрівськ, місцевий Союз було утворено за ініціативою жандармського ротмістра Будаговського, судового слідчого Майдачевського та виправника Вівільського[27, с.39].

На території Правобережної України та Волині найвпливовішими діячами «чорної сотні» та СРН зокрема були архієпископ Волинський і Житомирський Антоній(Храповницький) та архімандрит Віталій. Перший, за твердженням О. Реєнта та О. Сердюка, був головним організатором та лідером чорносотенних сил на Правобережній Україні. За свою молодість він служив

офіцером, потім прийняв чернецтво і спілкувався з Достоевським, останній використовував його образ для створення Альоші Карамазова[17, с.77]. Також дослідники, спираючись на щоденники П.П. Скоропадського[17, с.77], стверджують, що архієпископ Антоній був людиною прямолінійною, чорносотенцем до глибини душі, котра могла з легкістю вдатися до радикальних дій заради боротьби за ідею, на кшталт розстрілів політичних опонентів, звернення до поліції за допомогою у впливі на маси та до інших репресивних дій [17, с.77]. Антоній організував не тільки роботу волинських Союзів, а й, наприклад, очолював Анастасієвське братерство при Житомирському монастирі[17, с.77].

На Волині, за твердженням українських дослідників Федевичів, «Союз русского народа», а саме Почаївський відділ, займався активною популяризацією історії України та творчості Т.Г. Шевченко, акцентуючи увагу саме на антипольських, антиуніатських фрагментах творів поета. Чорносотенна агітація у цьому регіоні спиралася на, як вже було сказано вище, історію України та православ'я. Основними агітаторами на Волині стали священники, котрі своїми проповідями та просвітницькою діяльністю поширювали, також, агітацію на користь династії Романових[19, с. 149]. Як стверджують дослідники Федевичі, головною проблемою для чорносотенних агітаторів було те, що більшість подій української історії не було пов'язано з історією Романових[19, с.149-150].

Як вже було сказано вище, ведучу роль у поширенні серед українців знань про свою історію відігравав, за твердженням Федевичів, саме Почаївський відділ СРН, котрий очолював архімандрит Віталій(Максименко). Почаївський відділ активно займався друком та розповсюдженням брошур, листівок та іншими пропагандистським матеріалом. На думку дослідників, ці матеріали могли бути головними джерелами з історії України серед селян після «Кобзаря» Т.Г. Шевченка.

Друкарня Почаївської Лаври з 1905 року масово випускала не тільки оповіді про царську родину чи війну 1812 року, а й війну Богдана Хмельницького у таких виданнях як «Крест над Берестечком. О славном украинском гетьмане Зиновии-Богдане Хмельницком и о Берестецкой битве 1651» за авторством вище названого архімандрита Віталія та «Борьба Малороссии с Польшей и Берестецкая битва». Ці та інші матеріали були включені до сільських бібліотек, які створював Почаївський відділ СРН[19, с.150].

Популяризацією української історії займалися не тільки у Почаєві. На Поділлі місцевий офіційний друкований орган Подільського єпископства, журнал «Православная Подолия», у 1907 році офіційно заявляв про те, що планує видавати статті з історії, археології, етнографії та статистики переважно Поділля, повісті, оповідання та вірші морально-релігійного, історичного та побутового змісту. Також планувався випуск оповідань та бесід на українській мові для місцевого населення. При чому планувався друк не тільки в журналі, а й окремими листівками[19, с.151].

В Південній Україні Союз зосереджував свої сили в Одесі. Саме завдяки СРН, було організовано загони прихильників монархії Романових, що і склали основу чорносотенних організацій в Україні. І.В Омелянчук. зазначає, що серед одеських чорносотенців теж були представники робітників, ремісників та селян, також були присутні державні службовці. З них же і формувалися бойові дружини чорносотенців в Одесі і на півдні загалом[26, с.51]. Ці загони, на ряду з поліцією, на протязі 1905-1907 років вступали в силові протистояння з противниками царського уряду, використовуючи при цьому методи терору[25].

Провідну роль в керівництві бойовими дружинами СРН грав граф А.І. Коновніцин[25], котрий був одним з засновників монархічного руху в Одесі. Він, також, був членом Главного Совета Союза Русского Народа[29]. Користуючись підтримкою міської жандармерії та заступництвом тодішнього градоначальника Д.Б. Нейдгардта, граф зміг отримати великий вплив на міську

політику, його квартиру охороняли поліцейські чини. Сам А.І. Коновніцин мав великий вплив на дружинників СРН. Останні поважали його та слухали беззаперечно його укази.

Після відставки на посту міського голови Д.Б. Нейдгардта та призначення на цю посаду А.Г. Григор'єва, А.І. Коновніцин почав зіштовхуватися з труднощами у своїй діяльності. А.Г. Григор'єв позиціонував себе відкритим ворогом СРН та засуджував діяльність А.І. Коновніцина: «Являється безперечно необхідним в інтересах охорони порядку та спокою в місті негайне закриття чайної «Союза русского народа», видалення за межі градоначальства голови цього союзу і разом з ним редактора газети «За царя и Родину» графа Коновніцина»[25]. Натомість, граф у відповідь на скаргу А.Г. Григор'єва, особисто відправився в Санкт-Петербург, де залучився повною підтримкою царя Миколи II. На думку А. Мучника, цар був прихильником СРН та вважав, що останній зможе подавити революційну діяльність на теренах імперії[25].

В відкритті та діяльності одеського осередку СРН зіграв, також, велику роль голова місцевого відділу «Русского собрания» Б.А. Пелікан (Останній був, також, Одеським міським головою, та керівником Одеського відділу «Союза русских людей»). Ця організація, хоч і не стала масовою, але стала ідейним попередником СРН. З самого початку Б.А. Пелікан мав конфлікт з А.І.Коновніциним)[31]. На його думку, «Русское собрание» було занадто елітарним об'єднанням, що не могло задовольнити потреби тих представників простого народу, що співчували монархії[26, с.51]. Саме акцент на простому народі і був основою політики СРН. Одночасно це було і сильною і слабкою стороною Союзу. З одного боку, така політика організації змогла забезпечити її масовість, тим самим відігравши величезну роль у вуличних маніфестаціях. З іншого боку, СРН не відігравав значну роль у політичних процесах в Російській імперії, бо він від самого початку свого створення не планувався як політична партія. Остання обставина зіграла рокову роль у майбутньому СРН. Неможливість забезпечувати собі підтримку у Думі, після 1905-1907 років СРН

перестав відігравати велику роль у суспільному житті Одеси. До того ж, велику роль у підриві політичних позицій СРН на теренах Російської імперії та Одеси зокрема, зіграв уряд Столипіна. Останній(П.А. Столипін) не співчував чорносотенному руху. Він бачив його лише як засіб для протидії революційним силам, але не як не повноцінною політичною силою[24]. Це, як потім з'ясувалося було великою помилкою з боку уряду Столипіна. Останнім(урядом) планувалося перевести політичне протистояння між правими та лівими в Думу, але, як виявилось пізніше, революційні сили не зупинилися на політичних суперечках в Думі, та продовжили проводити політичний терор. Після розформування силових блоків СРН, уряд не зміг вже відтворити таку саму впливову та сильну організацію [24].Це, також, вплинуло і на ситуацію в Одесі. А.І. Коновніцин втратив свій вплив на місто, а місцева влада знову отримала під свій контроль Одесу[30].

СРН діяв, також і в інших містах півдня України. Так, відомо про роботу бессарабських відділів організації, центральним з яких був кишинівський. Так у 1906 році, згідно з докладом бессарабського жандармського управління в департаменті поліції від 15 грудня 1906 року зазначається, що бессарабські союзники планують організувати урочистий збір задля святкування об'єднання організації у регіоні[4, с.393]. Як зазначається у документі, керівництво міста побоювалося нових сутичок та єврейських погромів, для чого задіяло більше загонів поліції та зобов'язало керівників бессарабських відділів прийняти додаткові заходи безпеки на час збору[4, с.393].

У «Секретном циркуляре бессарабского губернатора от января 1907 г., на имя исправников и земских начальников»[4, с.394], губернатор Бессарабії, характеризуючи діяльність СРН в регіоні, ставить акцент на необхідності стеження з боку поліції за діяльністю чорносотенців. Губернатор пояснює це тим, що не дивлячись на проросійську позицію організації, поведінка окремих її членів є небезпечною для порядку у регіоні. Губернатор акцентує увагу на необхідності створення детальних характеристик кожної «дружини» СРН та їх

керівника. Згідно документу, Союз у Бессарабії займався, переважно, силовою діяльністю, слідкуючи за порядком у містах та ведучи боротьбу з революціонерами.

Херсонський відділ СРН у 1907 році спробував провести єврейський погром в наслідок смерті одного з членів херсонського філіалу[4, с.395]. Після похорон свого «товариша», Олександра Прохорова, голова місцевого відділу М.І. Іванов та його поплічник А.А. Банковський закликали союзників до боротьби з ворогами імперії та вже опісля промови, зібравши групу в 300 чоловік спробували влаштувати єврейський погром. Місцева поліція змогла припинити заворушення, в наслідок чого жертв практично не було. Після цього, невелика група чорносотенців під керівництвом того ж А.А. Банківського, оточила помічника пристава Сорочана, котрий пропонував союзникам розійтися по домам, і почали погрожувати йому та вимагати його звільнення. В наслідок цього, найбільш активні учасники заворушень були заарештовані. На них було накладено штраф [4, с.397].

Окрім СРН, в Україні активно діяли й інші монархічні організації. У 1902 році, у рамках розширення мережі відділів «Русское собрание» відчиняє один зі своїх відділів у Харкові за ініціативою професора історії А.С. Вязігіна[17, с.78]. Останній вважав себе палким поціновувачем творчості Т.Г. Шевченко, Г. Квітки, І. Котляревського, але, за твердженням О.Реєнта та О.Сердюка, ворожо ставився до ініціатив харківських депутатів із протилежних таборів[17, с.78]. Так, 21 лютого 1914 р. була ухвалена пропозиція М. Міхновського про проведення музичного вечора пам'яті Т.Г. Шевченко, а також заснування стипендії на його честь. Єдиним депутатом, хто проголосував проти, був А.С. Вязігін. Він мотивував це тим, що у творчості Т.Г. Шевченко є твори, що дискредитують християнство[17, с. 78].

Також А.С. Вязігін чинив опір прийняттю законопроекту про дозвіл єврейським купцям селитися у Харкові під час ярмарок(Харків не входив до

зони єврейської осілости). Не дивлячись на спротив, дозвіл було дано(більшість голосів – за, 1 – проти(А.С. Вязігін))[17, с.78].

У 1903 році відкрився філіал «Русского собрания» в Одесі. Його головою став Б.А. Пелікан [26, с.17]. За свідченнями Департаменту поліції, одеський відділ «Русского собрания» нараховував у своїх рядах близько 200 чоловік. На момент 25 березня 1907 року, відділ нараховував близько 277 членів. Соціальний склад Одеського відділу не відрізнявся від інших - це була, переважно, інтелігенція, котра співчувала монархічному ладу в імперії[26, с.17]. За словами Б.А. Пелікана, спочатку головою Одеського відділу був єпископ Анатолій, після відходу від посади, його місце зайняв сам Б.А. Пелікан. Секретарем організації був Н.Н. Родзевич. Б.А. Пелікан стверджував, що саме «Русское собрание» повинно вважатися предтечею усіх інших правих організацій в Одесі[27, с.17].

У 1904 році було відкрито Київський відділ «Русского собрания». За твердженням І.В. Омелянчука, він відокремився від Головної Ради, що знаходилася у Петербурзі і почав називатися «Киевское Русское Собрание»[27, с.17]). Головні положення що Київського, що Петербурзького Уставу організації стосувалися, насамперед, культурного аспекту. Так, за Уставом, головними цінностями «Русского Собрания» були збереження російської мови, дослідження російської народної культури та її розвиток, а також розвиток права та точних наук[27, с.17-18]. Головною умовою вступу до організації була, за твердженням І.В. Омелянчука, належність до православного віросповідання, однак у деяких випадках могли прийняти в організацію і християн інших конфесій. Таким чином, порядок прийому нових членів не відрізнявся від загальноприйнятого [27, с.18].

Найчисленнішим же відділом «Русского Собрания» в Україні був Полтавський[27, с.18]. Його очолював статський радник П. Гордієвський. Загалом, кількість членів Полтавського відділу нараховувала, приблизно, 900 людей[27, с.18]. З Полтавським відділом по кількості людей міг конкурувати

лише Сімферопольський відділ, на чийх зборах були, іноді, присутні до 1000 людей, однак, як стверджує І.В. Омелянчук, далеко не всі присутні на зборах були членами Сімферопольського відділу[27, с.18].

В Україні діяв, також, і «Союз русских людей» або просто СРЛ. Його київський відділ був автономним по відношенню до самої організації та називався «Киевский Союз Русских Людей»[27, с.18]. За твердженням І.В. Омелянчука, Київський відділ СРЛ зберіг зв'язок з керівним центром[27, с.18]. Згідно уставу організації від 1908 р., СРЛ у Києві виступав з суто промонархічних позицій та визначав Південно-Східну частину Російської імперії, як основний регіон своєї діяльності. Пізніше, Київський СРЛ об'єднався з РМП, що вплинуло на устав організації, де з'явився пункт про те, що всі збори та керівництво відбуваються згідно з уставом РМП[27, с.19]. Члени правління обиралися на один рік шляхом спільного голосування методом закритого балотування[25, с.19]. Членів правління було троє – голова, секретар та казначей [27, с.19]. Окрім цього обиралися ще три кандидати правління. Нові члени обиралися за заявою самого кандидата та рекомендацією трьох вже дійсних членів організації[27, с.19]. Загалом, членські взноси у самому Київському СРЛ були більш доступними у порівнянні, наприклад, з «Русским Собранием», але організації було ще дуже далеко до масовості, наприклад, СРН. Засновниками Київського відділу СРЛ були вчитель І. Храпаль, губернський секретар В. Короткий та міщанин Ф. Кравченко[27, с.19].

В Південній Україні СРЛ діяв у таких містах та селах: Одеса, с. Крива Балка(голова С. Годуляк)(почав роботу 14 липня 1908 року); в місті Аккерман(голова доктор Г.Ф. Кюстрін)(відділ почав роботу 15 вересня 1908 р.); залізничний відділ на станції «Одеса-Товарна»(голова Ф.Г. Насонов). Діяльність як СРЛ, так і інших чорносотенних організацій на півдні України у період 1905-1907 років була зосереджена, переважно, в Одесі. Вже після революції, відділи СРЛ починають з'являтися і в інших південних містах та селах України[33].

Відділи СРЛ існували, також, і в Катеринославській губернії – в Катеринославі, на станції Запоріжжя-Каменське, в Олександрівську; у Таврійській губернії – в м. Бердянськ; у Херсонській – в м. Очаків. Інформація про їх діяльність відсутня.

В Одесі СРЛ був відчинений 4 жовтня 1906 року. Його засновниками були князь Н.С. Давидов, К.А. Сєдов, Н.Н. Родзєвіч. За словами Б.А. Пелікана, Н.Н. Родзєвіч через інтриги у СРН, був змушений його покинути та заснувати в Одесі філіал СРЛ. Разом з тим, останній не грав в місті скільки-небудь впливову політичну роль[27, с.19]. Як зазначає І.В. Омелянчук, таку характеристику давав представник конкуруючої організації[27, с.19].

За характеристикою Одеського жандармського управління, до складу СРЛ в Одесі входило близько 300 людей. Його голова, Н.Н. Родзєвіч був людиною незлагідною, честолубною та прямолінійною; будучи свідомо правим діячем, активно співпрацював з Міністерством внутрішніх справ Російської імперії, хоча при цьому інформація, котрою він ділився, в більшості випадків, була взята з місцевих газет. За характеристикою МВС, Н.Н. Родзєвіч міг би посідати авторитетне місце в Одеській поліції, якби Одеський СРЛ був би впливовою організацією[27, с.19-20].

Основою діяльності союзу була агітація серед дворянства та поміщиків. У період революції 1905-1907 років, СРЛ не зміг актуалізувати свою діяльність значно поступаючись СРН. В українських містах та селах СРЛ обмежувався лише агітацією. Значних акцій організація не проводила, а із-за своєї специфіки, СРЛ більше нагадував елітарний гурток, аніж масову організацію, а тому і не зміг набути масової популярності в колі прибічників монархії.

Ще однією організацією, що активно діяла в ті роки, була Російська Монархічна партія, або просто РМП. За твердженням І.В. Омелянчука, у Києві до відкриття РМП існувала інша організація під назвою «Русское Братство». Головою організації був генерал-майор Проценко, його заступником було обрано генерал-майора Караваєва, скарбником організації був генерал-майор

Жуков, секретарем – полковник Гоголь-Яновський. Вище перераховані персони перебували на той момент вже у відставці[27, с.21].

Устав «Русского Братства» був, практично повністю тотожний уставу «Русского Собрания»[27, с.21]. Головною ціллю організації була активна контрреволюційна діяльність у напрямку просвіти населення з питань революції.

Основними напрямками діяльності організації визначалися активна пропагандистська робота, матеріальна допомога тим членам організації, чії сім'ї постраждали внаслідок революційного терору, а також тим студентам та учням, що внаслідок революційних настроїв у стінах учбових закладів не мали змоги нормально вчитися[27, с.21].

Згідно даних київської охоранки, у складі рядів «Русского Братства» нараховувалося близько 200 чоловік, в більшості своїй це були військові у відставці та чиновники[27, с.21].

Як стверджує І.В. Омелянчук, із-за похилого віку членів організації та їх соціального статусу, організація не могла нормально виконувати представлені перед собою завдання, а тому скарбник організації, генерал-майор Жуков, котрий був учасником Східної(Кримської) компанії, утворив у Києві відділ Монархічної партії. У наступному він очолив обидві організації, практично об'єднавши їх в одну[27, с.21].

Внаслідок вище перерахованих обставин, у Києві з'явилися дві організації з однаковими назвами: «Киевская русская монархическая партия «Союз русских людей»»(очолював Ф.Кравченко) та «Киевская русская монархическая партия», котру очолював генерал-майор Жуков[27, с.22].

Партія Жукова, згідно її уставу, займалася активною продержавницькою пропагандою, силовою діяльністю, а також організовувала суспільну допомогу органам влади, церкві та лояльним імператору підданам[25, с.22]. Членами партії могли бути усі повнолітні піддані чоловічої та жіночої статті, окрім євреїв, навіть хрещених[27, с.22].

За своєю ієрархією, керівний апарат Жуківської РМП уявляв собою «піраміду», де на її вершині знаходився голова відділу, посередині був Спільний Збір, а найнижчу керівну ланку займала Рада партії[27, с.22].

Як стверджує І.В. Омелянчук, після того, як у Києві утворилася самостійна організація під назвою РМП(Жуківська партія), більшість філіалів саме Московської партії приєдналися до неї. Одними з таких були представлені на Третньому усеросійському з'їзді «Союза русских людей» філіали з Умані, Гадича та Ржищева. Московська РМП змогла зберегти лише два свої філіали - у Лубнах та Звенигороді[27, с.22].

Таким чином, можна сказати, що РМП в Україні існувала скоріше як франшиза, а не як філіал. Не дивлячись на правонаступництво, українські РМП, в більшості своїй, зберігали автономію.

Можна стверджувати, що чорносотенний рух у період 1905-1907 рр. виглядав як, в першу чергу, контрреволюційний рух, котрий спираючись, з одного боку, на консервативні прошарки населення, а з іншого на люмпен-пролетаріат, зміг з перемінним успіхом подавити революцію. Із-за того, що чорносотенці не були монолітною силою, а поділялися на безліч організацій, котрі мали, подекуди, різні погляди на розвиток імперії, вони почали активно між собою конкурувати. Це вносило розлад в їх ряди, внаслідок чого, ми можемо спостерігати занепад чорносотенного руху після 1907 року.

Розділ 3. Діяльність організацій «чорної сотні» на території України в період 1908-1914 років

Після буремних років Першої російської революції(1905-1907 рр.) життя в Російській імперії почало стабілізуватися, приходили до відносного економічного ладу. Революційні рухи, що були особливо активні в 1905-1907 роках, зменшують масштаб своєї діяльності або взагалі відходять на маргінес російської політики. Це, також, стосувалася і чорносотенних організацій, керівництво більшості з яких не змогло адаптуватися до нових суспільно-політичних реалій(не змогли перейти від вуличних маніфестацій до парламентської роботи), а отже були не в змозі впливати на політичні процеси в державі. З іншого боку, саме в Думі починають прийматися доленосні рішення, і тому багато як ліберальних, так і консервативних рухів почали переносити свою діяльність з вулиць до Думи (кадети, РСДРП, трудовики, октябристи, чорносотенці і т.д.).

Не обійшли вище перераховані обставини і територію ї України. Більшість чорносотенних організацій, на кшталт СРН, СРЛ, СМА, або повністю були розформовані, або адаптувалися до нових політичних умов.

Союз русского народа

З 1908 року діяльність діяльність СРН починає сходити на спад із-за вище перерахованих обставин. Не обійшла ця обставина, у тому числі, і його українські відділи. Будучи, в першу чергу, організацією, основою діяльності якої становили вуличні маніфестації, в післяреволюційну добу зіштовхнулася з труднощами, пов'язаними з подальшою політичною діяльністю та актуальністю тих методів, що їх використовували члени СРН на протязі 1905-1907 рр. Разом з вище перерахованими обставинами, сам СРН почав втрачати милість уряду. Представники останнього почали ставити акцент на партійних організаціях, а

тому підтримали створення Російського Народного Союзу ім. Михаїла Архангела. СРН не зміг більше задовольняти потреби царського уряду.

Не дивлячись на це, в цілому, відділи СРН в Україні продовжують активно діяти та займатися пропагандою, у тому числі, популяризацією української історії. Так у виданому Братством Озерянської Божої Матері у Харкові «Южно-русском церковно-народном календаре на 1910 год» було надруковано статтю «Из истории украинской руины». На Поділлі місцевий офіційний друкований орган подільського єпископства, журнал «Православная Подолия» у 1908 році офіційно заявляв про те, що планує видавати статті з історії, археології, етнографії та стилістики переважно Поділля, повісті, оповідання та вірші морально-релігійного, історичного та побутового змісту. Також планувався випуск оповідань та бесід на українській мові для місцевого населення. При чому планувався друк не тільки в журналі, а й окремими листівками[19, с. 151].

Найголовнішою спадщиною українських чорносотенців можна вважати традиції сакралізації тих чи інших історичних подій. Так вже склалося, що невід'ємною частиною української історії є православна церква, і чорносотенці, у кооперації з останньою, активно впроваджували практику сакралізації, і якщо на Лівобережній Україні їм для цього було достатньо використати монастир/церкву, або іншу історичну пам'ятку, то на Волині їм доводилося самим створювати пам'ятки та сакральні місця. Завдяки діяльності «Союза русского народа» і малоросійського духівництва були збудовані/відреставровані такі відомі місця української історичної пам'яті, як меморіал на «Козацьких могилах» під Берестечком та замок князів Острозьких[19, с.151-152].

Як стверджують дослідники Федевичі, створення меморіалу на «Козацьких могилах» в ім'я пам'яті полеглих козаків у битві з поляками та за власну православну віру було не тільки прагненням чорносотенців використати події місцевої історії собі на користь, але й прагненням реалізації їх концепції

відновлення козацтва[19, с.152]. Ця теза підтверджується й виборчою програмою СРН до Думи у 1906 р. де, зокрема, містився пункт з вимогою відновити козацькі стани у Полтавській, Чернігівській, Київській та Бессарабських губерніях, котрі повинні були бути рівними у своїх правах та обов'язках з іншими козацькими формуваннями[5]. За твердженням Федевичів, таким чином чорносотенці намагалися відновити антипольські та антикатолицькі сили в обличчі козацтва[19].

За твердженням архімандрита Віталія, битву під Берестечком можна вважати битвою малоросійського народу за свою віру та Батьківщину та як жертву за свободу та єдність з Росією[19, с.154]. На його думку, пам'ять про Берестейську битву могла служити дуже добрим пропагандистським матеріалом для виховання малоросійського патріотизму[19, с.154]. Уособлення цієї ж битви мав як раз таки стати меморіал на «Козацьких могилах»[19, с.154].

СРН був головним організатором збору коштів на будівництво цього меморіалу. Кошти збирали як з парафіян усіх волинських церков так і з самих священників[19, с.154-155].

За твердженням Федевичів, меморіал пам'яті у Берестечку став вдало реалізованим проектом створення поклінного місця вшанування пам'яті українських козаків, як борців за православну віру супроти поляків-католиків. Як стверджують дослідники, меморіал справив величезний вплив на православних українців, в першу чергу волинян. У 1908 році організоване православною церквою та СРН пам'ятне богослужіння на полі, де відбувалася Берестейська битва, зібрало близько 10 000 українських селян Волині. У 1909 році паломників було вже 50 тисяч, а в 1910 – понад 60 тис.[19, с. 155].

Як стверджують дослідники Федевичі, меморіал на «Козацьких могилах» справив величезне враження на православних українців, бо «ніщо не могло збудити національну свідомість волинян більше, аніж наближення до кісток героїчних предків, порубаних польськими шаблями під заклики священників боронити православ'я та самих себе від католиків»[19, с. 155].

Цікавим фактом є і те, що участь у зборі грошей на становлення меморіалу приймали також козаки Кубанського, Донського та Оренбурзького війська[19, с. 156]. Газета «Оренбургский казак» у 1914 р. передрукувала звернення архімандрита Віталія до Кубанського козачого війська, виявляючи інтерес до Берестейського меморіалу та до історії козацтва[19, с. 156]. А вже у квітні того ж року, у газеті «Волынская земля» було опубліковано листа від офіцера Оренбурзького козачого війська та члена Оренбурзької наукової архівної комісії М.Л. Юдіна, в якому останній просив надіслати друковану літературу та матеріали для поширення відомостей про меморіал під Берестечком серед Оренбурзьких козаків, що служили в Ташкенті[19, с.156]. У той же день було опубліковано лист подяки архімандриту Віталію від командира 2-го Оренбурзького козачого воєводи Нагого полку за брошури про Берестецьку битву і візуальні матеріали для проєктора. У тому ж листі командир повідомляв, що серед козаків невдовзі відбудеться збір пожертв для будівництва храму на Козацьких могилах[19, с.156 - 157].

За твердженням Федевичів, участь на урочистому відкритті меморіалу пам'яті у Берестечку донських козаків, котрі перебували на військовій службі, встановлювала живу спадкоємність сучасних кубанських і донських козаків із запорожцями та донцями, котрі брали участь у Берестейській битві[19, с. 157]. За твердженням істориків, на дзвіницю храму-пам'ятника підняли спеціальний 14-тонний військовий козацький дзвін. 300 загиблих геройською смертю козаків у 1651 р. були посмертно нагороджені георгіївськими хрестами, а зображення цієї нагороди було використано в оформленні храму-пам'ятника над криптою з козацькими кістками[19, с. 157].

СРН і православна церква на Волині у 1914 році почали організовувати місцевих селян у загони, задля участі в урочистостях, присвячених відкриттю монументу під Берестечком. Учасники були одягнені у козацькі одяжі та носили козацьку зброю[19, с. 158].

За твердженням Федевичів, Почаївський відділ «Союза русского народа» для популяризації історії боротьби православних козаків із поляками серед місцевого сільського населення вдавався не лише до традиційної агітації, а й до незвичних на ту пору методів як читання публічних лекцій для населення. Їх читали, як правило, викладачі шкіл, використовуючи проектори. Так у 113 випуску «Волынской земли» за 1913 рік було надруковано звіт одного з лекторів Почаївського відділу. За словами ректора, він, використовуючи проектор, демонстрував селянам у різних селях та містечках зображення «Казнь Остапа и Тарас Бульба», «Жиди-орендаторы» и другие картины»[19, с. 158 – 159].

Як стверджують дослідники Федевичі, меморіал під Берестечком був не єдиним пам'ятником козацької слави, котрий встановили чорносотенці. Так у 1914 році було споруджено пам'ятник у станції Тамані на території Кубанського козачого війська в пам'ять про запорізьких козаків, що переселилися на Кубань у 1792 р. І ще один пам'ятник козацької слави було споруджено у Новочеркаську на початку 1910-х років[19, с.159].

Чорносотенці на території Волині у своїй пропаганді зосереджувалися саме на місцевій українській історії. На думку дослідників, це можна пояснити тим, що в регіоні практично не існувало якихось пам'яток, пов'язаних з загальною історією Російської імперії. Інша ситуація була на Лівобережній Україні. Там місцевими чорносотенцями було організовано у 1909 році урочисті святкування та будівництво пам'ятників, присвячених ювілею Полтавської битви 1908 року[19, с. 159 – 160].

Як стверджують дослідники Федевичі, одним з головних факторів чорносотенної пропаганди було уславлення Василя Кочубея та Івана Іскри – страчених по наказу І. Мазепи козаків, котрі писали доноси на нього Петру І. В. Кочубея та І. Іскру виставляли жертвами «зрадника» І. Мазепи та висвітлювали їх образ у контексті відданості малоросів російському царю. На честь цих двох було збудовано пам'ятник у 1914 році у Києві[19, с.160]. Окрім

цього, імперська місцева преса прирівняла вчинок В. Кочубея та І. Іскри до геройської жертви І. Сусаніна[8, с. 385 – 387]. У статті акцентувалася увага на історичній єдності «Малоросії» та «Великоросії», а також засуджувалася діяльність adeptів українського автономізму та самостійності, порівнюючи останніх з І. Мазепою. Героїзацію В. Кочубея та І. Іскри планували робити через масові жалобні богослужіння.

Як зазначають К.І. Федевич та К.К. Федевич, не тільки волинські малоросійські чорносотенці заявляли про свій зв'язок з козачиною. Так у Катеринославі лідери місцевих чорносотенних організацій особливо наголошували на тому, що заручилися підтримкою в будівництві Народного дому «Союза русского народа» в Катеринославі від Петра Васильовича Гладкого – нащадка останнього кошового отамана Задунайської Січі Йосипа Гладкого [19, с.161].

Не дивлячись на активну компанію по популяризації російської історії в Україні, саме історія України стала для Почаївських чорносотенців базою для своїх агітацій[19, с.169]. Причин для цього було декілька. По-перше, місцеве населення не відчувало себе частиною загальноросійської історії, а по-друге, із-за того, що наприкінці 1900х імперська влада дала зрозуміти своє не бажання бачити масову участь чорносотенців у загальноімперських масових урочистостях[19, с.169].

Ці та інші обставини змусили малоросійських чорносотенців змінювати вектор своєї політики. Переломною точкою, за твердженням Федевичів, стало святкування 200-річного ювілею Полтавської битви. Чорносотенці вбачали в даній події символ єднання малоросійських монархістів із царем. Цю тезу повинен був закріпити під час святкувань у Полтаві з'їзд «Союза русского народа» [19, с.169].

Для чорносотенців святкування перемоги під Полтавою вбачалося як святкування встановлення остаточного контролю Росії над Україною. Монархісти планували, по-суті, об'єднатися навколо СРН під час полтавських

святкувань. На їх організацію було витрачено велику кількість ресурсів з боку чорносотенних організацій. Гроші йшли як на агітацію серед простих людей та членів чорносотенних організацій, так і на організацію масштабних торжеств за участю монархістів[19, с.170 - 171]. Однак у квітні 1909 року місцева влада заборонила будь-яку організовану участь чорносотенців у святкуванні.

За підрахунками лідерів СРН, у святкуванні на початку червня побажали взяти участь представники близько 800 чорносотенних організацій. Загалом союзники збиралися виставляти 1000 прапорів і понад 10 тис. учасників. Замість цього, міністр МВС імперії видав дозвіл на присутність тільки 75 прапорів в головній зоні святкувань навколо Шведської могили та 100 прапорів навколо чисельної публіки. Крім цього, попри перебування царя у Полтаві, в аудієнції представникам СРН було відмовлено. І ще одним ударом по організації стала заява міністра МВС про те, що він вбачає небажаним та несвоєчасним з'їзд СРН. Окрім СРН, «Союзу Михаїла Архангела» теж заборонили масову організовану участь в урочистостях[19, с.171 - 172].

Не дивлячись на те, що лідери чорносотенних організацій усіляко старалися знайти виправдання провалу свого виступу(наприклад Головна Рада СРН видало звернення у якому відмова від організованої участі подавалася, як знак турботи про своїх рядових членів. Нібито Рада не могла вибрати з-поміж 1000 людей малу кількість і допустити їх до участі у святі)[19, с. 172], їм було зрозуміло, що цар та його міністри перестали вбачати в чорносотенцях своїх «партнерів»)[19, с. 172]. Влада усіма способами старалася звести на ні усі ініціативи чорносотенців, вбачаючи в них по-перше, загрозу порядку, а по-друге, враховуючи відношення уряду Столипіна до чорносотенців як до інструменту боротьби з революцією, не бачила актуальності в їх існуванні після революції.

В Одесі(СРН на півдні діяв переважно в Одесі) місцевий СРН поступово прийшов до занепаду. Він почався з розладу у рядах організації, а саме з протистояння графа А.І Коновніцина та його помічником, за сумісництвом

майбутнім головою міста – Б.А. Пеліканом (1913-1917 рр. Пелікан займав посаду міського голови). Тодішній(1908 р.) міський голова І.М. Толмачов в листі на ім'я директора Департаменту Поліції М.І. Трусевича писав про активне протистояння між Б.А. Пеліканом та А.І. Коновніциним. Міський голова зазначає, що Борис Пелікан створював інтриги в оточенні Коновніцина, усіма способами налаштовував супроти нього його підлеглих. Це призводило до непередбачених наслідків, таких як конфлікт між прихильниками Б.А Пелікана та А.І. Коновніцина, який стався у день приїзду А.І. Коновніцина з Санкт-Петербурга 16 квітня 1908 року біля чайної СРН. Конфлікт переріс у криваву бійку з використанням вогнепальної зброї[26, с.64]. Після вище описаних подій, чайна СРН була зачинена по розпорядженню Одеського департаменту поліції [35, с.187].

Після вище описаного випадку, Борис Пелікан, вирішив діяти іншим шляхом. Він настояв на фінансовій перевірці справ СРН, ціллю якої було відсторонення від керівництва союзу А.І. Коновніцина, але у ході ревізії не було знайдено жодних доказів фінансових махінацій, що, за словами Б.А. Пелікана мали місце. Після цього Борис Пелікан був відсторонений від керівництва в СРН, а А.І. Коновніцин остаточно закріпився одноосібним головою Одеського відділу [26, с.64].

Після цього інциденту Б.А. Пелікан не залишав надій відсторонити А.І. Коновніцина від керівництв. Так, користуючись підтримкою одеського міського голови І.М. Толмачова, а також одного з засновників чорносотенного руху Б.В. Нікольського, він переніс боротьбу на сторінки періодичної преси. За ствердженням А.І. Коновніцина, саме за ініціативою Б.А. Пелікана, Б.В. Нікольського та І.М. Толмачова проти нього «відкрили у 1910 р. переслідування» у промонархічній одеській газеті «Русский богатырь» [6, с.98].

Інтриги, що постійно відбувалися в Одеському СРН, не могли не вдарити по репутації останнього. Відділ союзу почав раз за разом втрачати

прихильників та вплив у місті. Після смерті П.А. Столипіна, котрий протегував діяльності А.І. Коновніцина в Одесі, останній був вимушений покинути посаду голови Одеського СРН[26, с.65]. Після цього, з посади міського голови звільнився І.М. Толмачьов, котрий також підтримував діяльність організації.

Новим головою Одеського відділу СРН став Ф.А. Федоров, котрий не зміг повернути втрачені політичні позиції в місті. Напередодні Першої світової війни Союз русского народа прийшов в остаточний занепад[26, с.66]: в своїх рядах він нараховував близько 300 чоловік(у кращі свої часи – близько 8000). Після Ф.А. Федорова, посаду голови Одеського СРН зайняв член одеської міської Думи А.Т. Донцов, котрий, за свідченням міського жандармського управління, був людиною малоінтелігентною, особливим авторитетом серед своїх однодумців не користувався, але був сумлінним працівником та виконував усі свої зобов'язання ,як на посаді депутата, так і на посаді голови Одеського СРН. А.Т. Донцов діяв в дусі А.І. Коновніцина. Ось, що сказано в відомостях Одеської міської жандармерії стосовно діяльності А.Т. Донцова: «Донцов, володіючи будинком, у якому розміщувався СРН, зважаючи на його малу прибутковість, вирішив позбутися його, став пропонувати членам союзу провести на організаційному зборі питання про купівлю його будинку союзом. Більшість членів відмовилися від обговорювання цього питання, у зв'язку з невігідністю такої купівлі. У зв'язку з цим, Одеський СРН розділився на дві сторони, причому ті, хто був проти купівлі будинку, вимушені були піти з організації»[26, с.66].

Результатами внутрішньої боротьби в Одеському СРН, став розкол і утворення нової організації. Одеські союзники І.І. Зайченко та І.І. Скорняков, відправивши чергову скаргу на А.І. Коновніцина, так і не змогли домогтися обвинувачення графа у розтратах грошей СРН. Після цього, вони були звинуваченні у наклепі керівництвом Союзу та були вимушені піти з організації, згодом заснувавши нову організацію, яка отримала назву «Южно-

Русский монархический союз»(організація була зареєстрована у січні 1910 року)[4, с.295].

Інтриги, боротьба окремих осіб за владу, розкрадання союзницьких коштів – усе це не могло не вплинути на репутацію СРН в Одесі та, звісно, відбилося на популярності Союзу серед одеситів. Під кінець свого існування, СРН нагадував більше збіговисько маргіналів, аніж серйозну політичну організацію, що здатна впливати на політичні процеси у місті. З часом, Союз втратив усі політичні позиції, поступившись СМА(Союз Михаїла Архангела).

Союз Михаїла Архангела

На відміну від СРН, СМА був, в першу чергу, партійною організацією, що акцентувала свою програму на підтримці монархічного ладу в Російській імперії. Головою організації був В.М. Пурішкевич, котрий вже на той час відійшов від членства в СРН, внаслідок конфлікту з А.І. Дубровіним, приводом для якого стали фінансові махінації, що нібито мали місце в рядах правлячої верхівки СРН: А.І. Дубровін, звинувачений протоієреєм о. І.І. Восторговим у використанні партійних грошей на свою користь, спробував перекласти усі обвинувачення на свого заступника, котрим був В.М. Пурішкевич. Останній, вважаючи нижче за свою гідність давати будь-які пояснення з цього приводу подав заяву про вихід з організації. Під тиском Дубровіна, за рішенням Головної Ради СРН, було виключено В.М. Пурішкевича з Союзу, під звинуваченням останнього у ворожнечі до голови Союзу(А.І. Дубровіна) та самовладді[29, с. 184].

За іншою версією, головною причиною звільнення В.М. Пурішкевича стало звернення до лідера «Союза 17 октября» А.І. Гучкова з проханням підтримати запит правої фракції думи щодо безладів в навчальних закладах. Дізнавшись про це, А.І. Дубровін заявив про порушення регламенту СРН, за яким заборонялася будь-які перемови з октябристами, та про недопустимість виступів від імені Союзу в справах, що не мали ніякого відношення до нього.

Після цього, В.М. Пурішкевич добровільно вийшов з рядів організації та заснував Російський народний союз ім. Михаїла Архангела(РНСМА або СМА). Статут організації, що був зареєстрований 11 березня 1908 року, так пояснював створення нової організації: «Причиною виникнення союзу, завдання якого тотожні з завданнями «Союза Русского Народа», була та смута, яка виникла в «Главном Совете Союза Русского Народа», який став місцем інтриг, а не творчої праці»[5, с. 369].

Після розриву з СРН, В.М. Пурішкевич прийшов до висновку, що на кінець 1907 року актуальність суто вуличних маніфестацій себе вичерпала, а тому потрібно було робити акцент на партійну діяльність задля підтримки правих в органах місцевого самоврядування та Думі.

Саме тому, на відміну від СРН, Союз Михаїла Архангела практично не мав бойового крила(винятком був одеський відділ СМА, куди перейшла бойова дружина одеського СРН). СМА підтримувався верхівкою Російської імперії[26, с.105].

Найголовнішою особливістю РНСМА було вміння відгукуватися на нові поклики часу і намагатися використовувати їх для потреб патріотичного виховання. В умовах поширення кінематографа 24 січня 1909 року Союзом була створена Комісія по створенню Першого народного історичного кінематографа під керівництвом А. С. Вязигіна. До складу її увійшли відомі праві діячі: С. А. Владимиров, А. В. Ососов, Г. А. Шечков та ін. На початку ХХ ст. в моду увійшли спорт і гімнастика. Тому 31 січня 1909 р. було вирішено заснувати гімнастичне товариство «Сокіл» (в комісію з організації увійшли В. М. Пуришкевич, Г. А. Шечков, В. В. Казаринов, проф. Ф.С. Хлеборад та ін.). Набував сили робітничий рух, котрий активно використовували у своїх цілях революціонери. В лютому 1909 р. СМА організував за ініціативою В.М. Пурішкевича Перший Російський Економічний Робітничий союз, керівником котрого став робітник А.Ф. Вожаков[32].

СМА активно діяв лише в Києві та Одесі, хоча, на півдні України діяли також Херсонський та Бессарабський відділи Союзу, але про їх діяльність практично немає ніякої інформації за період 1908-1914 рр.[26, с.106].

Одеський СМА був створений під протекцією Б.А. Пелікана(Одеського міського голови), котрий до цього часу був членом «Русского собрания» та СРН. Він же і став головою Одеського відділу. За даними голови Одеського охоронного відомства, Союз Архангела Михаїла в Одесі було створено задля розколу в рядах місцевого СРН[26, с.105].

Одеський відділ СМА активно розширював свої ряди за рахунок відкриття студентського відділу та ряду робітничих організацій в одеському порту. Більшість членів Одеського СМА були державними службовцями міських установ та консервативно налаштовані робітники, матроси. Державні службовці, котрі входили в Союз Михаїла Архангела, користувалися своїм впливом задля збільшення кількості членів Союзу та розширення впливу останнього у місті[26, с.105].

Таким чином, за немалий проміжок часу СМА зміг створити реальну конкуренцію ліберальним та соціалістичним рухам у Думі в Одесі та в Російській імперії загалом. Однак, відійшовши від патріархальних установок СРН, Союз Михаїла Архангела не зміг повторити успіх останнього. Для бідних православних робітників та селян була чужою політична діяльність, до цього ж можна додати і те, що СМА став більш терпимим до своїх ідеологічних опонентів на відміну від СРН, що стало теж однією з причин розчарування радикально налаштованих прихильників організації.

Союз русских людей

Відкриття відділів СРЛ в Україні прийшлося на період спаду революції[27, с.18].

Київський відділ СРЛ був автономним по відношенню до самої організації та називався «Киевский Союз Русских Людей»[27, с.18]. За

твердженням І.В. Омелянчука, київський відділ СРЛ зберіг зв'язок з керівним центром[27, с.18]. Згідно уставу організації від 1908 р. СРЛ у Києві виступав з суто промонархічних позицій та визначав Південно-Східну частину Російської імперії, як основний регіон своєї діяльності. Пізніше, Київський СРЛ об'єднався з РМП, що вплинуло на устав організації, де з'явився пункт про те, що всі збори та управління відбуваються згідно з уставу РМП[27, с.19]. Члени правління обиралися на один рік шляхом спільного голосування методом закритого балотування[27, с.19]. Членів правління було троє – голова, секретар та казначей[27, с.19]. Окрім цього, обиралися ще три кандидати правління[27, с.19]. Нові члени обиралися за заявою самого кандидата та рекомендацією трьох вже дійсних членів організації[27, с.19]. Загалом, членські внески у самому Київському СРЛ були більш доступними, у порівнянні, наприклад, з «Русским Собранием», але організації було ще дуже далеко до масовості, наприклад, СРН. Засновниками Київського відділу СРЛ були вчитель І. Храпаль, губернський секретар В. Короткий та міщанин Ф. Кравченко[27, с.19].

За твердженням І.В. Омелянчука, у 1911 р., згідно даним зустрічі киян з Миколою II, Київський СРЛ нараховував близько 322 члени[27, с.19].

На території Південної України у післяреволюційний період СРЛ діяв у таких містах: м. Одеса, м. Кривий Ріг Херсонської губернії(голова диякон А. Іщенко)(відділ почав роботу 31 серпня 1907 року); в с. Крива Балка(голова С. Годуляк)(відділ почав роботу 14 липня 1908 року); в м. Аккерман(голова доктор Г.Ф. Кюстрін)(відділ почав роботу 15 вересня 1908 року); залізничний відділ на станції «Одеса-товарна»(голова Ф.Г. Насонов)(відділ відкрився у 1908 році) [27, с.20].

Відділи СРЛ на півдні існували, також, і в Таврійській губернії – в м. Бердянськ, у Херсонській – в м. Очаків.) [27, с.20].

Виходячи з наданої нами вище інформації, рух чорносотенців у період 1908-1914 рр. почав приходити до занепаду. Причин цьому було декілька: по-

перше, чорносотенці почали втрачати лояльність вищих державних чинів та самого монарха, по-друге, чорносотенці ув'язнули у міжусобицях та інтригах у середині своїх організацій, по-третє, одна частина чорносотенних організацій не змогла адаптуватися до нових політичних умов, а інша, пристосувавшись до нових умов, не змогла добитися успіху у парламенті. Усі вище перераховані причини, на наш погляд, не є найголовнішими. Ми вважаємо, що лідери чорносотенців не були занадто рішучими, щоб перехопити ініціативу у своїх політичних опонентів, вони не змогли використати свій силовий потенціал для утвердження своєї політичної позиції у парламенті. Разом з тим, можна констатувати і те, що політична незрілість імперської еліти того часу, їх недалекоглядність, призвело до того, що потенціал чорносотенного руху, як міцного контрреволюційного руху, залишився не поміченим та був відкинутий після завершення революції 1905-1907 рр. Із-за цього революційні сили змогли, згодом, відновити свої сили по всім напрямкам та створити міцний спротив діючому порядку як у думі, так і на вулиці.

Разом з цим, занепад не означає те, що чорносотенці не намагалися виправляти свої позиції – утворення, по суті, партійної організації СМА та РМП, свідчить про те, що чорносотенці намагалися знайти ґрунт для своєї політичної діяльності у післяреволюційний період.

Висновки

У ході аналізу та дослідження діяльності чорносотенних організацій на території України в 1901-1914 рр. нами були зроблені певні результати у цьому напрямку. Так, насамперед, ми приходимо до висновку, що характер діяльності чорної сотні в Україні був, з одного боку, певною мірою штучним та мав явно проімперський та шовіністичний характер, а з іншого – реакцією консервативного населення на революційний та національно-визвольні рухи в Російській імперії. Нашими головними пріоритетами було дослідження політичної ситуації в Україні та Російській імперії загалом у період 1901-1914 рр, задля створення повноцінної картини суспільно-політичного життя на той час в Україні, аналіз діяльності чорносотенних суспільно-політичних утворень, їх ідеології та політичних цілей.

Дослідивши джерела та як загальну, так і тематичну літературу, ми прийшли до висновку, що чорносотенних рух, починаючись як законспірована організація боротьби з революцією, згодом почав спиратися повною мірою на широкі консервативні верстви населення, зокрема і в Україні. Серед представників чорної сотні, були як декласовані елементи суспільства, так і представники інтелігенції та пролетаріату. Були також представники дворянства. Чорносотенці на території України спиралися, переважно, на людей православного віросповідання. Головною ідеологією чорносотенних організацій був панславізм та великодержавний шовінізм. Отож можна сказати, що нами було повною мірою досліджено особливості формування чорносотенного руху на теренах Російської імперії, з'ясовано обставини формування чорносотенних організацій та визначено головну ціль їх прихильників, досліджено діяльність чорносотенців в Україні.

Наша робота має наукову цінність, адже дає змогу науковцям ознайомитися з загальною інформацією стосовно монархічних рухів в Україні. В подальшому, це може стати їм в нагоді у більш детальних дослідженнях суспільно-політичних рухів України на початку ХХ ст. В подальшому

дослідникам доведеться акцентувати свою увагу на конкретних організаціях(в тому числі і чорносотенних) присвячувати їм свої наукові роботи. Можна сказати, що дана праця є своєрідним провідником у дослідження чорносотенних рухів України.

Список джерел та літератури

Джерела

Слідчі акти:

1. Киевские и Одесские погромы в отчетах сенаторов Турау и Кузминского, Санкт-Петербург, 1907. 220 с.
2. Погромы в России = Die Pogroms in Russland : (по официальным документам). - Berlin : Büchnen und Buchverlag russischer Autoren J. Ladyschnikow, 1908. – 21, CCXV, 451с.
3. Программа Союза Русского Народа, Почаевский листок, 1906, №38, Сентябрьский выпуск. URL: <http://krotov.info/acts/20/1900/1906anti.html> (дата звернення 13.02.2022)
4. Союз русского народа по материалам чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства, 1917 г., Москва-Ленинград, 1992. – 444с.

Партійні документи:

5. Правые партии. 1905-1917гг. Документы и материалы. В 2 т. Т.1. 1905-1910 гг. Москва, 1998. – 720 с.
6. Переписки и другие документы правых(1911-1913) // Вопросы истории. №10, 1999. 110 с.

Преса:

7. Деятельность обществ // Мирный труд. № 4, 1902. 200 с.

8. К 200-тию со дня казни Василия Кочубея и Ивана Искры. Волынские епархиальные ведомости. Житомир, 1908, 18 мая, №19 – с.32

Література

9. Історія України. Маловідомі імена, події, факти.(Збірник статей). Випуск 27. – К., 2004. – 400 с.
- 10.Афанасьєв-Чужбинський О. Подорож у Південну Росію – Дніпропетровськ, 2004. – 463 с.
- 11.Бачинська О. А., Самойлов Ф. О. Історія Одеси і Одещини(кінець XVIII ст. – 1914 р.): історико-краєзнавчий нарис, Одеса, 2012. 504с.
- 12.Волковинський В.М. Анархізм. URL:<https://cutt.ly/2yhC7vx> (дата звернення 02.05.2021)
- 13.Курас І.Ф., Шаповал Ю.І. Політична історія України. XX століття, Т1. – Київ, 2002. – 424 с.
- 14.Донік О., Опря Б., Федьков О. Політичні партії та селянство в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – поч. XX ст.: соціальні й інституційні чинники взаємодії – Київ, 2021. – с. 29 – 47.
- 15.Малик Я. Й. «Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні(XIX – XX ст.) – Львів, 2001. – 296 с.
- 16.Полонська-Василенко Н. «Історія України 1900 – 1923рр. – Київ, 1992. – 137 с.
- 17.Реєнт О., Сердюк О. Чорносотенний рух у Російській імперії на початку XX ст. та у часи Першої світової війни і Україна. – Київ, 2020. – 114 с.
- 18.Сенченко М. «Хто створює «чорний міф про чорносотенство і навіщо?». URL: <https://cutt.ly/ugImded> (дата звернення 31.10.2020)

- 19.Федевич К.К., Федевич К.І.. За віру, царя і кобзаря. – Київ, 2017 – 308 с.
- 20.Коцюбинский Д.А. Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. – М., – 2001. –528 с.
- 21.Лакер У. Чёрная сотня. Происхождение русского фашизма = Black Hundreds: The Rise of the Extreme Right in Russia. –М., 1994. – 432 с.
- 22.Лебеденко А.М. История анархизма в Украине (конец XIX – начало XX вв.), Київ, 1995. – 45с.
- 23.Малахов В.П., Степаненко Б.А. Одесса 1900-1920. Люди. События. Факты., Одеса, 2004. – 448с.
- 24.Марков Н.Е.URL: <http://surl.li/bihb> (дата звернення 13.03.2021)
- 25.Мучник А. Черносотенное движение в Одессе. Сионизм и «Союз русского народа» URL: <https://is.gd/IGIUwY> (дата звернення 13.03.21)
- 26.Омельянчук И.В. Черносотенное движение в Российской империи (1901-1914):Монография. –К., 2007., –744с.
27. Омельянчук И.В. Черносотенное движение на территории Украины(1904-1914гг) – К., 2000. –168с.
- 28.Острецов В.М. Чёрная сотня и красная сотня (Правда о Союзе Русского Народа). – М., 1991., – 48с.
- 29.Спирин Л.М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России(начало XX – 1920), Москва, 1977, 364с.
- 30.Степанов А.Д. Коновницин, гр. Алексей Иванович URL: <http://surl.li/bidp> (дата звернення: 13.03.21)
- 31.Степанов А.Д. Пеликан Борис Александрович(1861-1936, март), присяжный поверенный, Одесский городской голова, один из руководителей патриотического движения в Одессе URL: <http://surl.li/bihs> (дата звернення 13.03.2021)

32. Степанов А.Д. Союз Михаила Архангела URL: <https://cutt.ly/mb2TIW2> (дата звернення 28.04.2021)
33. Степанов А.Д. «Союз русских людей» URL: <http://surl.li/tdwx> (дата звернення 16.04.21)
34. Тихомиров Л.А. Монархическая государственность. – Москва, 2016 – 608с.
35. Шевцов А.В. Издательская деятельность русских несоциалистических партий начала XX в., – СПб, 1998. – 557с.
36. Шелохаев В.В. Политические партии России. XIX – первая треть XX в. –РОССПЭН, 1996. – 800с.
37. Шмаков А.С. Еврейский вопрос(Речь по еврейскому вопросу), - Л., 2000 р. – 104с.
38. Шульгин В.В. Столыпин и евреи. URL: <http://surl.li/yoio> (дата звернення: 03.07.2021)